

YUQORI SINIF O'QUVCHILARINING KOGNITIV VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI HAMDA ULARNING TANQIDIY FIKRLASH RIVOJIGA TA'SIRI

Muallif: Xabibullayeva Layloxon Tursunali qizi¹

Affiliyatsiya: Xalqaro Nordik Universiteti tayanch doktoranti¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19678662>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola yuqori sinf EFL o'quvchilarining kognitiv va psixologik xususiyatlari hamda ularning ingliz tilida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi rolini tahlil qiladi. Metakognitsiya, motivatsiya, maqsad yo'nalishi va til o'rganishdagi xavotir kabi omillar o'quvchilarning fikrlash faolligiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, kompetensiyaga yo'naltirilgan EFL darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun samarali pedagogik yondashuvlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, metakognitsiya, motivatsiya, kognitiv ko'nikmalar, til o'rganishdagi xavotir.

KIRISH

Ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish doirasida yuqori sinf o'quvchilari (taxminan 15–18 yosh) nafaqat til kompetensiyasini rivojlantirishlari, balki til orqali tanqidiy fikrlash kabi yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalarni ham shakllantirishlari kutiladi. Ushbu bosqichda o'quvchilar murakkab matnlar, mavhum tushunchalar hamda muammo yechishga oid vazifalar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo'lib, formal-operatsion tafakkur allaqachon shakllangan bo'ladi. Biroq, ularning psixologik xususiyatlari — masalan, motivatsiya, til o'rganishdagi xavotir (language-learning anxiety) va maqsadga yo'naltirilganlik — ingliz tilidan tanqidiy fikrlash vositasi sifatida qanchalik samarali foydalanishlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi tadqiqotlarga ko'ra, ingliz tilini chet tili sifatida o'rganayotgan o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi hamda ingliz tilida ma'lumotni tushunish, qayta ishlash va baholash qobiliyati ularning kognitiv (bilish bilan bog'liq) va affektiv (hissiy-ruhiy) omillari bilan chambarchas bog'liq. Bunga, masalan, o'rganishga yo'naltirilgan maqsadlar (bilimni chuqurlashtirishga intilish) yoki natijaga yo'naltirilgan maqsadlar (faqat yuqori baho olishga intilish), test topshirish usullari va imtihon paytidagi hayajon (test xavotiri) kiradi.

Ta'limni umumiy "4K" kompetensiyalari — ya'ni kognitiv (fikrlash), kreativ (ijodkorlik), kommunikativ (muloqot) va kollaborativ (hamkorlik) ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirish maqsadida, O'zbekiston ta'lim tizimida xorijiy til darslarida fanlararo (metapredmet) kompetensiyalarni rivojlantirishga tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Bunga tanqidiy fikrlash, o'z fikrini tahlil qilish (refleksiya) va o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari kiradi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- yuqori sinf (15–18 yosh) EFL o'quvchilarining muhim psixologik va kognitiv xususiyatlarini aniqlash;
- ushbu xususiyatlar ingliz tilida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qanday yordam berishi yoki aksincha, qanday to'sqinlik qilishi mumkinligini tushuntirish;
- ingliz tili o'qituvchilari uchun amaliy pedagogik tavsiyalar berish.

Tadqiqotlar metodologiyasi

Mazkur ish mahalliy va xorijiy ilmiy tadqiqotlarga tayangan holda yozilgan bo'lib, unda adabiyotlarni umumlashtirish (sintetik sharh) usuli qo'llaniladi. Tadqiqot asosan umumiy o'rta ta'lim bosqichidagi (15–18 yosh) ingliz tili o'quvchilariga qaratilgan.

Quyidagi mezonlar tadqiqotlarni tanlash uchun asos qilib olindi:

- Ingliz tilini chet tili sifatida o'rganuvchi o'quvchilarning psixologik va kognitiv xususiyatlari (masalan, motivatsiya, o'rganish uslublari, test paytidagi xavotir va maqsadi) hamda ularning o'zlashtirish darajasi yoki yuqori darajadagi fikrlash bilan bog'liqligini o'rganuvchi empirik tadqiqotlar;
- Ingliz tilini chet tili sifatida o'rganuvchi darslarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlarga e'tibor berilishi (masalan, savolga asoslangan mashqlar, manbalarni baholash, ingliz tilida dalillash/argumentatsiya);
- kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvlar, fanlararo (metapredmet) kompetensiyalar yoki o'zbek ta'lim tizimiga xos islohotlar bilan ma'lum darajada uyg'unligi.

Ko'rib chiqilgan tadqiqotlar uchta asosiy yo'nalish bo'yicha tartiblandi:

1. Ingliz tili o'rganuvchilarining kognitiv xususiyatlari —xotira (working memory), o'rganish uslublari, til o'rganish strategiyalari va ingliz tilidan metakognitiv xabardorlik;
2. Psixologik va hissiy xususiyatlar — til o'rganishga bo'lgan motivatsiya, o'rganishdan zavq olish, xavotir va o'zini ikkinchi til o'rganuvchi sifatida anglash (self-concept);
3. Ingliz tili darslaridagi yondashuvlar — topshiriqlarni loyihalash, savol berish strategiyalari, haqiqiy (authentic) matnlardan foydalanish hamda tanqidiy fikrlashni ingliz tili darslariga integratsiya qilish

NATIJALAR

Tahlil natijalari yuqori sinf o'quvchilarining kognitiv va psixologik xususiyatlari ingliz tilida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bilan qanday o'zaro ta'sirlashishini ko'rsatadigan bir qator muhim tendensiyalarni aniqladi.

1.Kognitiv xususiyatlar va ingliz tili darslarida tanqidiy fikrlash

Yuqori sinf o'quvchilari o'rtasida o'rganish strategiyalaridan foydalanish va metakognitiv ong darajasi sezilarli darajada farqlanadi. Ayrim o'quvchilar impulsiv bo'lib, topshiriqlarni tezroq bajarishga moyil bo'lsa, boshqalari esa ko'proq mulohazakor bo'lib, ma'lumotni chuqurroq tahlil qilish va asta-sekin o'zlashtirishni afzal ko'radilar. O'quvchilarining test topshirish strategiyalariga oid tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, rejalashtirish, o'z javoblarini kuzatib borish (monitoring) va tahlil qilish kabi strategik yondashuvlardan foydalanish ingliz tilidagi matnlarni chuqurroq tushunish hamda yuqori natijalarga erishish bilan chambarchas bog'liqdir. Metakognitiv jihatdan yuqori darajada rivojlangan o'quvchilar odatda o'z tushunishini doimiy nazorat qiladi, aniqlashtiruvchi savollar beradi va ingliz tili

doirasidagi tanqidiy fikrlashga yo'naltirilgan topshiriqlarda (masalan, internet manbalarining ishonchliligini baholash, ingliz tilida ikki nuqtai nazarni taqqoslash yoki argumentativ esse yozish) o'z talqinlarini qayta ko'rib chiqadi. Bu holat umumiy tanqidiy fikrlash bo'yicha tadqiqotlar bilan ham mos keladi. Shu bilan birga, ko'plab o'quvchilar o'qituvchi tomonidan maxsus qo'llab-quvvatlash (scaffolding) berilmasa, asosan matnni so'zma-so'z tushunishga va yuzaki lingvistik elementlarga tayanib qoladi. Bu esa ularning ingliz tilida yuqori darajadagi tahlil va tanqidiy fikrlash jarayonlarida ishtirok etish imkoniyatini cheklaydi

2. Emotsional va psixologik xususiyatlar

Yuqori sinf o'quvchilarining motivatsiyasi, xavotiri va o'zini ikkinchi til foydalanuvchisi sifatida qabul qilishi ularning ingliz tilida fikr bildirishga tayyorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlarga ko'ra, bilimni tushunish va o'zini rivojlantirishga e'tibor qaratadigan o'quvchilar qiyin topshiriqlarda ham sabrliroq bo'ladi va tanqidiy fikrlashdan ko'proq foydalanadi. Aksincha, natijaga yo'naltirilgan (performance-oriented) o'quvchilar ko'proq yuqori baho olish yoki xatolardan qochishga intiladi.

Til o'rganishdagi xavotir odatda ishtirokni va savol berishni kamaytiradi. Biroq til o'rganishdan zavq olish va qat'iyat, sabr-bardoshlilik ingliz tilida gapirish, yozish va bahslashishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni, o'quvchi o'zini erkin his qilsa va ingliz tilidan foydalanishdan zavqlansa, u o'z fikrini bildirish, savol berish va ma'noni muhokama qilishga ko'proq moyil bo'ladi — bu esa tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

3. Tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi o'qitish strategiyalari

Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan maxsus ingliz tili topshiriqlari — masalan, reklama tahlili, ijtimoiy muammolarni muhokama qilish yoki ingliz tilidagi yangiliklar manbalarining ishonchliligini baholash — o'quvchilarning ham til ko'nikmalarini, ham tanqidiy fikrlash qobiliyatini yaxshilaydi. Masalan, ingliz tili darslariga tanqidiy fikrlashni integratsiya qilishning besh bosqichli modeli (muammoni aniqlash, savol berish, ishonchlilikni baholash, muammoni hal qilish va xulosa chiqarish) o'quvchilarning ingliz tilida dalillarga asoslangan fikr yuritish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili darslari metapredmet (fanlararo) kompetensiyalarni rivojlantirish uchun qulay imkoniyat yaratadi: o'quvchilar ingliz tili orqali maqsad qo'yish, refleksiya (o'z faoliyatini tahlil qilish), qaror qabul qilish va muloqot ko'nikmalarini (4K kompetensiyalar muvozanati) amalda qo'llashlari mumkin. Eksperimental o'qitish yondashuvlari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar refleksiyani rivojlantiruvchi aniq savollarni (masalan, "Qaysi dalillardan foydalanding?", "Nega aynan shu nuqtai nazarni tanlading?") muammo yechish va kommunikativ topshiriqlar (loyiha ishlari, debatlar, rolli o'yinlar) bilan birlashtirganda, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasi sezilarli darajada oshadi.

MUHOKAMA

Yuqori sinf EFL o'qituvchilari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni maqsad qilgan kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvlar doirasida ishlaganda, ko'rib chiqilgan tadqiqotlar bir nechta muhim tavsiyalarni ko'rsatadi.

1. Kognitiv jihatdan murakkab, ammo yo'naltirilgan topshiriqlar yaratish

O'qituvchilar ingliz tili darslarida ham til jihatdan, ham fikrlash jihatdan murakkab bo'lgan topshiriqlarni ishlab chiqishlari kerak. Bunga argumentativ esse yozish, manbalarni taqqoslash, debatlar kabi faoliyatlar kiradi. Shu bilan birga, o'quvchilarga ingliz tilida fikrlashni yo'naltiruvchi aniq savollar berilishi zarur:

- “Qanday dalillarga tayanyapsan?”
- “Qanday taxminlar qilyapsan?”
- “Qanday muqobil fikr bo‘lishi mumkin?”

Chunki yuqori sinf o‘quvchilari mavhum (abstrakt) fikrlashga qodir bo‘lsa-da, ularning metakognitiv nazorati hali rivojlanayotgan bo‘ladi. Bunday yo‘naltirish ingliz tilida haqiqiy tanqidiy fikrlash jarayoni bilan tilni tushunish o‘rtasidagi tafovutni kamaytirishga yordam beradi.

2. Ingliz tili darslarida o‘zini boshqarish va metakognitsiyani rivojlantirish

Refleksiya (o‘z faoliyatini tahlil qilish) aniq va muntazam bo‘lishi juda muhim. O‘qishlar, debatlar va yozma topshiriqlardan so‘ng o‘qituvchilar o‘quvchilarga o‘zlarining dastlabki fikrlari bilan keyingi (o‘zgartirilgan) fikrlarini taqqoslashni, o‘z mulohazalarini ingliz tilida izohlashni hamda oddiy baholash mezonlari (rubrikalar) yordamida o‘z argumentlarining kuchini tahlil qilishni taklif etishlari mumkin. Bunday yondashuv o‘zini boshqarish, o‘z fikrini tahlil qilish (introspeksiya) va maqsad qo‘yish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

3. Ingliz tili darslarida psixologik jihatdan xavfsiz muhit yaratish

O‘qituvchilar ingliz tilida “foydali xatolar” va kerakli fikrlar farqlanishini normal holat sifatida qabul qilishni shakllantirishi kerak. Chunki til o‘rganishdagi xavotir va xato qilishdan qo‘rqish o‘quvchilarning savol berishi va fikr bildirishini cheklashi mumkin. O‘quvchilar o‘zini erkin his qilganda, ingliz tilida gapirish, bahslashish va ma‘no ustida muzokara qilishga ko‘proq tayyor bo‘ladi. Bu esa ularning tilni faqat imtihon predmeti sifatida emas, balki tanqidiy fikrlash vositasi sifatida ko‘rishiga yordam beradi.

4. Tanqidiy fikrlashga yo‘naltirilgan baholashni joriy etish

Umumiy kompetensiyalar — tanqidiy fikrlash, refleksiya va ingliz tilida samarali muloqotni rivojlantirishga yo‘naltirilgan yondashuv baholash tizimida ham aks etishi kerak. Shu sababli portfoliolar, og‘zaki imtihon va debatlar kabi baholash shakllari muhim bo‘lib, ularda asosiy mezonlar sifatida fikrning mantiqliligi, dalillardan foydalanish va izchillik (coherence) baholanadi. Umuman olganda, ingliz tili darslarini “ingliz tilida fikrlash” (thinking-in-English) muhitiga aylantirish mumkin. Bunda o‘quvchilarning kognitiv va psixologik xususiyatlari maxsus topshiriqlar orqali maqsadli ravishda rivojlantiriladi. Bu yondashuv O‘zbekiston ta‘lim tizimida xorijiy til bilan tanqidiy fikrlash rivojlanishini uyg‘unlashtirishga yordam beradi va zamonaviy kompetensiyaga yo‘naltirilgan standartlarga mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Burke, LA, & Williams, JM (2012). The impact of a thinking skills intervention on children's concepts of intelligence. Thinking skills and creativity. In press.
2. Chaffee, J. (1988). Thinking critically (2nd ed.). Boston, MA: Houghton Mifflin.
3. Ennis, R. (1985). Goals for critical thinking curriculum. In A. Costa (Ed.). Developing minds: A textbook for teaching thinking: Alexandria. (pp. 54-57). VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
4. Facione, PA (2006). Critical thinking: What it is and why it counts. Millbrae, CA: California Academic Press.
5. Myers, B. E., & Dyer, J. E. (2006). The influence of student learning style on critical thinking skill. *Journal of agricultural education*, 47(1), 43.

6. Nurmatov, A. (2024). O'SMIRLARDA IJTIMOY TARMOQLARDAGI YOLG'ON AXBOROTLARNI QABUL QILISHGA MOYILLIKNING PSIXOLOGIK OMILLARI. *Inter education & global study*, (4 (2))

7. Paul, R. (1993). *Critical thinking: How to Prepare students for a rapidly changing world*. Foundation for Critical Thinking; 1st edition

8. Vygotsky, L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press, 1978.

9. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития: пособие для учителя. – СПб; Альянс «Дельта», 2003.

